

Bölcészeti,¹ tudomány, pragmatizmus Wittgenstein, Lakatos, Rorty

– programtanulmány –

Első olvasat

Ennek a dolgozatnak a története 1993 őszére nyúlik vissza. De nem azért, ahogy azt a témaválasztás alapján gondolni lehetne, mert ekkor kezdtem meg filozófiai tanulmányaimat. Ez ugyanis számos érvényes élmény mellett egy alapvető csalódással járt, amennyiben a bölcészettudományok hagyományosan félreértett történetisége jegyében a múlt vizsgálatának oltárán feláldozta a jelent – vagyis a képzés nem tartalmazta a legnagyobb hatású kortárs (valójában már a félmúlthoz tartozó) filozófusok, mint például Foucault, Gadamer vagy Derrida munkásságának ismertetését. Ezekről a szerzőkről meglepő módon az összehasonlító irodalomtörténet szak keretei között elrejtett szemináriumokon lehetett hallani, amelyeket Kulcsár Szabó Ernő tartott. Naiv lelkesedésemben itt mindjárt az első félévben referátumot is vállaltam, aminek kapcsán kézbe kellett vennem a *Literatura* című folyóirat „Hermeneutika és dekonstrukció”-számát is.

Ez a véletlen döntő mozzanatnak bizonyult. A máig nem múló hatást azonban nem a nagynevű vitapartnerek: Gadamer, Manfred Frank, Derrida írásai tették rám, hanem az összeállítás végén csendben meghúzódó, tulajdonképpen érthetetlen módon odavetődött cikk: *Dekonstrukció és megkerülés*.² Szerzője egy bizonyos Richard Rorty, akitől két eldugott, semmilyen visszhangot ki nem váltó fordítástól³ eltekintve ez volt az első magyar nyelven megjelent publikáció. Rortyról akkor még semmit nem lehetett tudni, sem az analitikus filozófia átfogó kritikusaként, sem az analitikus és kontinentális hagyomány nagyvonalú egybeolvasójaként, sem a pragmatizmus feltámasztójaként nálunk még nem volt ismert;⁴ engem

¹ A dolgozatban (később részletesen kidolgozandó módon) a *bölcészet* kifejezést fogom használni azon területek átfogó jelölésére, amelyeknek tevékenysége elsősorban *szövegekre és interpretációikra* irányul, s hagyományosan a következő nevekkel illetik őket: *bölcészettudomány, filológia, szellemtudomány, humán tudomány stb.*

² *Dekonstrukció és megkerülés*, ford. Beck András, *Literatura*, 1991, 4, 443–465., illetve *Dekonstruálás és megkerülés*, ford. Beck András, in: Rorty, Richard, Heideggerről és másokról, Pécs: Jelenkor, 1997, 111–136.

³ *A filozófia ma Amerikában*, ford. Fehér M. István, Magyar Filozófiai Szemle, 1985, 3–4, 583–599.; *A filozófiatörténetírás négy fajtája*, ford. Fehér M. István, Magyar Filozófiai Szemle, 1986, 3–4, 495–519.

⁴ *A posztmodern állapot* című kötetben (1993) Habermas és Lyotard mellett még szintén a nagy ismeretlenként jelent meg, aztán jöttek a kötetek a Jelenkortól, elsőként az *Esetlegesség, irónia, szolidaritás* (1994), majd a *Heideggerről és másokról* (1997) és a *Megismerés helyett remény* (1998). Ugyanakkor a Rorty főművének tekinthető *Philosophy*

is csupán a hangnem, a stílus⁵ fogott meg. A lassan meginduló hazai recepciót azután általánosságban a meg nem értés jellemezte,⁶ furcsamód még a ritka szimpatizáló értelmezések esetében is.⁷

Talán ezeken az órákon hallottam először Thomas Kuhnról is. A tudományfilozófia „forradalmasítója” mellett Feyerabend nevét lehetett még gyakran hallani. Amikor ez irányú érdeklődésemről és élményeimről beszéltem Varga Dániel matematikushallgatónak, ő így reagált: „persze, persze... de a *Bizonyítások és cáfolatok* azért sokkal jobb...”. A könyv legnagyobb olvasmányélményeim egyike lett, s ennek a véletlennek köszönhető, hogy a szerző, Lakatos Imre ennek a dolgozatnak a másik főszereplője.

Lakatos Imre tudományfilozófiai munkássága, jöllehet az 1960–70-es évekre tevődik, a legutóbbi időig szintén gyakorlatilag ismeretlen volt Magyarországon. Ez több okra vezethető vissza: egyrészt a szerző súlyos bűnöktől terhes múltjára,⁸ másrészt arra a körülményre, hogy tevékenységét emigrálása után angol nyelven fejtette ki. Ráadásul hiába bukkan fel a neve a legismertebb tudományfilozófusok társaságában,⁹ mivel korai, váratlan halála megakadályozta nagyobb műveinek publikálásában, a nemzetközi tudományosság is csak fokozatosan vett róla

and the Mirror of Nature (Princeton: Princeton University Press, 1979), amellyel közel ötven évesen berobbant a nemzetközi filozófiai köztudatba, fordítás híján – egy rövid részlet jelent csak meg belőle: Rorty, Richard, *A filozófia és a természet tükre (részletek)*, *Filozófiai Figyelő*, VII (1985), 3, 51–80. – gyakorlatilag a mai napig nem létezik a magyar bölcsészet számára.

⁵ Rorty Ihab Hassan egy helyen „a metafizika száraz, világos, okos szatirikusaként”, stílusát pedig William James ünnepelességével szembeállítva a „vidéki szatócsüzlet otthonosságaként” [cracker-barrel deprecation] jellemezte. (Hassan, Ihab, *Making Sense: The Trials of Postmodern Discourse*, in: Hassan, Ihab, *The Postmodern Turn*, Ohio State University Press, 1987, 191–213.; 206.) Ennek legszebb megnyilvánulása, egy önéletrajzi vonatkozásokkal tarkított filozófiai hitvallás: *Trockij és a vadorchideák*, ford. Bánki Dezső, *Világosság*, 1995, 8–9, 40–53.

⁶ Például Farkas Zsolt, *Amerikai polgár, európai filozófia. Megjegyzések Rorty metafizikájának három alapkategóriájáról*, *Nappali Ház*, 1993, 4, 76–83.; Horkay Hörcher Ferenc, *Ki ébresztette föl Rortyt dogmatikus szenderegésből?*, *Holmi*, 1995, 6, 867–879. Csak az anekdota kedvéért: az 1995-ös debreceni OTDK-n a szekcióelnök Fried István röviden így intézte el az amerikai dekonstruktorokkal szemben Rortyt kijátszani próbáló dolgozatomat: „azért azt lássuk be, hogy Rorty egy kókler”... Sovány vigaszt jelentett, hogy nem sokkal később megjelent az első komoly méltatás: Fehér M. István az előző évtized legfontosabb filozófiai teljesítményeinek egyikeként emlékezett meg *A filozófia és a természet tükréről* (*A filozófia a nyolcvanas években*, *Literatura*, 1995, 1, 21–57.; 46–48.)

⁷ Például Beck András, *Teória és teketória. Richard Rorty: Esetlegesség, ironia és szolidaritás*, in: B. A., *Nincs megoldás, mert nincs probléma*, Budapest: JAK–Pesti Szalon, 1992, 86–104. Ez még a Rorty első számú hazai népszerűsítőjének számító Boros Jánosra is igaz (*Pragmatikus filozófia. Igazság és cselekvés*, Pécs: Jelenkor, 1998.; *A demokrácia filozófiája*, Pécs: Jelenkor, 2000.), akinek a többszöri magyarországi látogatás, sőt a pécsi egyetem díszdoktorává avatás (1999) is köszönhető.

⁸ Congdon, Lee, *Bűn és büntetlenség. Az ismeretlen Lakatos Imre*, *Replika*, 29 (1998), 7–23.; Mihályi Gábor, *Egy életkudarc története*, *Replika*, 30 (1998), 103–114.; Long, Jancis, *Lakatos Imre Magyarországon*, *Magyar Filozófiai Szemle*, 1999, 1–3.

⁹ Például az Alan Musgrave-vel közösen szerkesztett kötetben Kuhnnal, Popperrel, Feyerabenddel: *Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge: Cambridge University Press, 1970.

tudomást.¹⁰ Ennek megfelelően a magyarországi recepció is megkésett volt; ugyan az 1960-as évek közepén doktori értekezésésként megszületett, de angol tanítványai által csak halála után sajtó alá rendezett főműve, a *Bizonyítások és cáfolatok* már a nyolcvanas évek elején megjelent magyarul,¹¹ az örökségével való első átfogó igényű számvetésre a kilencvenes évek közepéig várni kellett,¹² csakúgy, mint a Lakatos írásaiból készített első válogatásra.¹³

Utoljára maradt a dolgozat háttéréül szolgáló három szerző közül Ludwig Wittgenstein. Vele kapcsolatban ugyanis ugyanabba a csapdába estem, mint a huszadik század filozófiai köztudata: a *Logikai-filozófiai értekezés*¹⁴ (amelynek új kiadása annak idején az első saját beszerzésű filozófiakönyveim között volt) alapján távolságtartó tiszteletet éreztem csak iránta. Hosszú ideig ez a kép élt bennem; a szerzőjét 1921–22-es megjelenése után a logikai pozitivizmus kiemelkedő képviselőjeként egy csapásra híressé tevő mű sokáig elfedte azt, hogy maga Wittgenstein meglehetősen hamar túllépett rajta.¹⁵ Új filozófiai alapállásából és munkamódszeréből egyaránt következő módon ekkori gondolataiból életében semmit sem publikált, s erről az ún. késői Wittgensteinről a szélesebb filozófiai közvélemény is csak halála után szerzett tudomást.¹⁶ Nálunk ez utóbbi gyakorlatilag a nyolcvanas évekig ismeretlen volt,¹⁷ a legfontosabb szövegek lefordítása pedig a kilencvenes évekig váratott magára,¹⁸ aminek nyomán

¹⁰ Első monográfusa például: Larvor, Brendan, *Lakatos: An Introduction*, London–New York: Routledge, 1998. Nemrégén vált hozzáférhetővé Lakatos és Feyerabend filozófiatörténeti jelentőségű levelezése is: Lakatos, Imre, Feyerabend, Paul, *For and Against Method*, sar. Motterlini, Matteo, Chicago–London: University of Chicago Press, 1999. Feyerabend azt mondta valamikor, hogy *A módszer ellen* nem más, mint „egy hosszú és meglehetősen személyes levél” Imréhez, és minden gonoszkodó mondata egy annál is gonoszkodóbb válasz elvárásával íródott” (idézi Motterlini, Matteo, in: *For and Against Method*, x).

¹¹ *Proofs and Refutations. The Logic of Mathematical Discovery*, sar. Worrall, John and Zahar, Elie, Cambridge: Cambridge University Press, 1976; *Bizonyítások és cáfolatok. A matematikai felfedezés logikája*, ford. Boreczky Elemér, Budapest: Gondolat, 1981; Budapest: Typotex, 1998².

¹² Replika, 1996, 23–24.

¹³ *Lakatos Imre tudományfilozófiai írásai*, ford. Benedek András és Forrai Gábor, Budapest: Atlantisz, 1997; *A falszifikáció és a tudományos kutatási programok metodológiája*, in: Forrai Gábor, Szegedi Péter (szerk.), *Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény*, Budapest: Áron, 1999, 187–217.

¹⁴ Wittgenstein, Ludwig, *Logikai-filozófiai értekezés*, ford. Márkus György, Budapest: Akadémiai, 1963; 1989².

¹⁵ Vö. Nyíri Kristóf, *Ludwig Wittgenstein*, Budapest: Kossuth, 1983. Noha az újabb szakirodalom már éppen a két „korszak” közötti folytonosságot hangsúlyozza (ld. Neumer Katalin, *Határutak. Ludwig Wittgenstein késői filozófiájáról*, Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 1991), dolgozatom szempontjából mégis a *Tractatus* és a *Filozófiai vizsgálódások* episztemológiája közötti éles különbség látszik fontosnak.

¹⁶ A második korszak főműveként számon tartott *Filozófiai vizsgálódások* néven ismertté vált szöveg első része 1945–1946-ban, második része 1936–37-ben készült, de először csak a tanítványok sajtó alá rendezésében, 1953-ban jelent meg. (Vö. Nyíri Kristóf, *Ludwig Wittgenstein*, Budapest: Kossuth, 1983, 83–89.)

¹⁷ Mutatványokat közölt csak a *Világosság* Nyíri Kristóf (1969, 10, melléklet 26–27.); illetve Bence György (1973, 2–3, 351–355.) fordításában.

¹⁸ *A bizonyosságról*, ford. Neumer Katalin, Budapest: Európa, 1989.; *Filozófiai vizsgálódások*, ford. Neumer Katalin, Budapest: Atlantisz, 1992., 1998.², jav. kiad.; *Észrevételek*, Budapest: Atlantisz, 1995.; *Előadások az esztétikáról*, ford.

nagy mértékben megélnékült a hazai Wittgenstein-diskurzus.¹⁹ Dolgozatomban ennek a második korszaknak a szemléletmódjára fogok támaszkodni.

Az olvasás tétje

Ami a három szerzőt első lépésben összekötötte számomra, az alighanem a filozófiai problémák kezelésében és tárgyalásában követett stílusuk. Egyik legfrissebb írásában²⁰ Rorty így fogalmazza meg ezt a gondolkodói magatartást: „Ha az ember úgy gondolja, hogy a kísérletezgető toldozás-foltozás a legtöbb, amire valaha is képesek leszünk, akkor egyformán gyanakvó lesz a nagyszerűség univerzalista és a mélység romantikus metaforáival szemben. Mivel mindkettő azt sugallja, hogy egy újabb foltozási javaslat azáltal tehet szert erőre, ha kapcsolódik valamihez, ami, Russell szavaival élve, nem pusztán az itt és most – valami olyasmihöz, mint a valóság sajátos természete vagy az emberi lélek legmélyebb mélye.” E két pozíció, az itt Platónnal és Russell-lel fémjelzett *univerzalizmus*, illetve a Nietzschevel és Heideggerrel képviseltetett *romanticizmus* alternatívája lehet a *pragmatizmus*, amely figyelmen kívül hagyja a másik kettő legitimációs gondjait, s kizárólag a problémák megoldására összpontosít. Ebben az értelemben az én számomra Lakatos és Wittgenstein is pragmatikus gondolkodóknak tűnnek.

Háromjuk összeolvasásának²¹ tétje röviden az, hogy érvényesíthető-e ez a gondolkodói stílus a bölcsészet területén, illetve hogy ennek eredményeként felállítható-e egy olyan pragmatikus tudománymodell és kutatási módszertan, amely képes elősegíteni az itt tevékenykedők munkájának tudatosabbá és hatékonyabbá tételét.

Mekis Péter, Debrecen: Latin Betűk, 1998. A teljes hagyaték azonban még most is csak németül férhető hozzá: *Wittgenstein's Nachlass: The Bergen Electronic Edition Cd-Rom for Windows*, Oxford University Press, 2000.

¹⁹ Ld. a Magyar Filozófiai Szemle „Wittgenstein-számának” tanulmányait, 2001, 3; illetve Tözsér János, *Játékok és nyelvjátékok*, Kávé Kiadó, 2001.

²⁰ *Universalist grandeur, romantic profundity, humanist finitude*, előadás a pécsi egyetemen 2004. május 3-án.

²¹ A filológiai érdeklődést kielégítendő: Lakatos ismereteim szerint soha nem foglalkozott Wittgensteinnel; Rorty erősen támaszkodik rá, bár hosszabban csak ritkán írt róla (*Keeping Philosophy Pure: An Essay on Wittgenstein*, in: Rorty, Richard, *Consequences of Pragmatism (Essays 1972–1980)*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 19–36.; *Wittgenstein, Heidegger és a nyelv dologiasítása*, in: Rorty, Richard, *Heideggerről és másokról*, Pécs: Jelenkor, 1997, 69–87.); Lakatosot viszont a jelek szerint nem ismeri.

Filozófiai olvasatok

Wittgenstein

A nyelvjáték

A késői Wittgenstein erős kritikával illette saját, a nyelvre vonatkozó korábbi felfogását. Az új megközelítés kulcsfogalma a *nyelvjáték*, amely azt hivatott kifejezni, hogy a nyelv nem a világot maradéktalanul leképező kódként képzelendő el, hanem a játék önmagába zárt rendszerének mintájára. Nincs külső referencia, bármilyen „visszavezetési” törekvés szükségszerűen végtelen regresszust eredményez. A nyelv használatának végső alapja a *szabálykövetés*, amely azonban nem tudatos, hanem a szokás, az *életforma* által meghatározott.

Ebből következik a jelentés *használatelmélete*, amely szerint „egy szó jelentése – használata a nyelvben”.²² Ez az elképzelés élesen szemben áll a jelentést valaminek a *megnevezéseként* értelmező elképzelésekkel (*denotációs jelentéselméletek*), amelyek a jelentést a nyelvtől független (a világban vagy a tudatban létező) dologként tételezik. Előbbi szerint „a szavak használata nem jár szükségképpen *értelmezésükkel*: cselekvéseink, ezen belül nyelvi cselekvéseink, általában *nem* előfeltételeznek interpretációt, magyarázatot.”²³

Ennek egyik lényeges következménye, hogy eltűnik a jelentés rögzítésének lehetősége, a változó körülmények mindig új jelentésekkel ruházzák fel a szavakat. Így állítja szembe ez a nyelvfelfogás Wittgensteint a filozófia platóni hagyományával: a „szép” különféle használatai mögött e szerint felesleges a „szépség” közös ideáját, fogalmát keresnünk. E helyett csak *rokonságok* vagy *családi hasonlóságok*²⁴ sorozatáról beszélhetünk. „Nem mondható az, hogy a játéknak nevezett tevékenységek *csak egymásra hasonlítanak*, hanem – éppen úgy –, ahogy egy család tagja hasonlíthat egy olyan személyre, aki *nem tartozik* ehhez a családhoz, úgy egyes, egy fogalom alá rendelt dolgok vagy minőségek is hasonlíthatnak *más* fogalmak alá rendelt dolgokhoz vagy minőségekhez. Vagyis: a hasonlóságok *szükséges feltételei* annak, hogy egy sor dolgot egy névvel illessünk, de *nem elégséges feltételei*.. Más szóval: abból a tényből, hogy a

²² Wittgenstein, Ludwig, *Filozófiai vizsgálódások*, Budapest: Atlantisz, 1998, 43.§.

²³ Nyíri Kristóf, *Ludwig Wittgenstein*, Budapest: Kossuth, 1983, 91.

²⁴ Wittgenstein, Ludwig, *Filozófiai vizsgálódások*, Budapest: Atlantisz, 1998, 67.§.

világban rengeteg hasonlósági viszony áll fenn a dolgok és a minőségek között, még egyetlen konkrét fogalom sem következik.”²⁵

A tudomány mint nyelvjáték

Mindez természetesen vonatkozik a tudományos fogalmakra is: ezek sem a valóság feltárásának eszközei, hanem csak egy nyelvjáték részei, amelyben meghatározott cselekvéseket képviselnek vagy tesznek lehetővé. (Ebből az is következik, hogy ha egy fogalom kimarad egy változó diskurzusból, azaz kiesik a használatból, akkor azonnal jelentésnélkülivé, referencianélkülivé válik.) Ilyen értelemben a hagyományos bölcsészettudomány jelentős része a nyelv természetének platóni félreértésén alapul: amikor a regény meghatározására törekszenek, vagy epika, líra, dráma egymástól való elkülönítésének problémáját vetik fel – minden esetben a „családi hasonlóságok” jelenségéből levont hibás következtetés (téves generalizáció) áldozatai lesznek.

Magának a *nyelvjátéknak* a fogalmát is alighanem szándékosan használja Wittgenstein rendkívül széttartó módon. Az egyik helyen, ahol lehetséges felbukkanásait, előfordulási formáit sorolja, a listában többek között a következők szerepelnek: „Egy tárgyat szemre vagy mérések alapján leírni – [...] Egy folyamatról beszámolni – Egy folyamatról feltételezéseket megfogalmazni – Egy hipotézist felállítani és ellenőrizni – Egy kísérlet eredményeit táblázatok és diagramok segítségével ábrázolni –”²⁶ Vagyis mindaz, amit tudományos tevékenységként, diskurzusként szoktunk leírni, szintén ez alá a fogalom alá eshet.

Sőt, a fentiek szellemében egy-egy tudományos iskolához tartozás sem áll másból, mint egy speciális nyelvjáték (ha úgy tetszik, nyelvjárás), azaz bizonyos nyelvhasználati szabályok elsajátításából; s találkozhatunk is ilyen szellemű (ön)meghatározásokkal.²⁷

²⁵ Tözsér János, *Wittgenstein és az univerzálé-probléma*, in: T. J., *Játékok és nyelvjátékok*, Budapest: Kávé, 2001, 36–56., 45–46.

²⁶ Wittgenstein, Ludwig, *Filozófiai vizsgálódások*, Budapest: Atlantisz, 1998, 23.§

²⁷ „Akárhogy áll is a dolog, valószínűleg a *jelentés*-fogalomkör szavainak határozott alkalmazása az (és nem magának a szónak használata, mely paradox módon egyáltalán nem megkülönböztető), amelyben látnunk kell végső soron a strukturalizmus szóbeli jelét: figyeljék meg, ki alkalmazza a *jelölő* és *jelölt*, *szinkrónia* és *diakrónia* jelentéspárokat, és felfedezik a strukturalista látásmódot.” (Barthes, Roland, *A strukturalista aktivitás*, Helikon, 1968, 1, 101–102.)

Rorty

Textualizmus

Egyik írásában²⁸ Richard Rorty *textualizmus* név alatt egy olyan, számos kortárs gondolkodóra jellemző szemléletet kísérel meg azonosítani, mely szerint „nem létezik más, csak szöveg”. Ennek a tételnek volnának különböző szintű és diszciplínájú képviselői többek között Harold Bloom, Geoffrey Hartmann, J. Hillis Miller, Paul de Man, Jacques Derrida, Michel Foucault, Hayden White és Paul Rabinow. Egyik kedvenc metaforájával élve episztemológiai álláspontjuk szerint három csoportba osztja az interpretátorokat: hagyományos humanisták (akik a minden szövegre érvényes egyetlen átfogó szótár létében hisznek), gyenge textualisták (egy szöveg–egy szótár) és erős textualisták (egy interpretátor–egy szótár). Miközben a gyenge textualista továbbra is a változatlanul adottként elgondolt szöveg valamilyen rejtett jelentésére vadászik, az erős textualista úgy véli, nem tehet mást, mint hogy létrehozza saját adekvát újraértelmezését, *rekontextualizációját*.

E szerint a megértés nem más, mint interpretáció, az pedig nem más, mint rekontextualizáció. A pragmatizmus nem borul le az autonómiájuk védelmében elzárkózni kívánó szótárak előtt, hanem újraleírásnak veti alá őket a maga szempontjai szerint – s másokat is erre biztat. Ezt abban a meggyőződésben teszi, hogy nincs ennél „mélyebb” megértés, a megértés csak ekként létezik; egy interpretáció „adekvátságáról”, azaz az „eredetihez” való „közelségéről” alkotott benyomásaink, ítéleteink szintén a rekontextualizáció részét képezik.

Másfelől a rekontextualizáció nem tud nem racionális lenni. A valóban irracionális, inkoherens rekontextualizáció értelmetlen, illetve értelmezhetetlen lesz. Az emberi megértés nem más, mint racionális értelemtulajdonítás, értelemkonstrukció.²⁹

A textualizmus „erős programja” radikális következményekkel jár a bölcsészet napi gyakorlatára nézve is. Lehetetlenné teszi például *primer* és *szekunder* szöveg hagyományos megkülönböztetését, *szépirodalom* és *szakirodalom* esszencialista elkülönítését. A pragmatikus szöveguniverzum az interpretációs játékokban egyenlő eséllyel induló, az autoritás fokozatait jelölő bélyegektől mentes homogén közeg, amelyből minden esetben csak az éppen adott

²⁸ *Tizenkilencedik századi idealizmus, huszadik századi textualizmus*, ford. Beck András, Holmi, 1991, 11, 1440–1456.

²⁹ *Pragmatism, Relativism, and Irrationalism*, in: Rorty, Richard, *Consequences of Pragmatism. Essays: 1972–1980*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1982, 160–175.

interpretáció számára emelkednek ki a *kommentált* (aktuálisan primer) és *kommentár* (aktuálisan szekunder) szövegek. A *primer* és *szekunder* fogalmak használata tehát pusztán funkcionális lesz, azt mutatja, hogy az utóbbi valamilyen módon (jelölt: bibliográfiai vagy jelöletlen: intertextuális) *referál* (*referenciát* tartalmaz) az előbbire. Irodalmi és filozófiai szöveg elkülönбöződésének helye ezzel szemben áttevődik az *olvasási stratégiák* területére. Vagyis nem a szöveg, hanem az *olvasat* lehet irodalmi vagy filozófiai vagy más.

Ezeket az olvasási stratégiákat azután ki-ki ízlése szerint rangsorolhatja. (Az, hogy egy adott olvasó hányféle olvasási stratégiát tud működtetni, készség és műveltség kérdése.) Rorty számára³⁰ az *irodalmi* a legmagasabb rendű, mert ez az egyetlen „metafizika utáni”, annak kötöttségeit meghaladni képes beszédmód, amely így a szabadság elérhető totalitásához a legközelebb visz. Ilyen értelemben mondja azt, hogy „az új kor hőse a regényíró” – az elmélettel szemben az elbeszélés; a monologikus Igazsággal szemben a plurális struktúra képviselője.

A tudomány mint irodalom

A neopragmatizmus (azaz Rorty) tudományképével Boros János kísérelt meg számot vetni,³¹ bár tudomány alatt ő is „az empirikus és matematizálható természettudományok”-at érti. Boros interpretációjában a neopragmatizmus szerint a filozófiának a tudománnyal kapcsolatos feladata nem holmi kutatáslogikák vagy episztemológiák felállítása, ezekkel szemben *terapeutikus feladata* van. „A terápia [Rorty] számára a filozófia újraleírása, a rejtett, észrevétlen vagy föl nem ismert strukturális inkonzisztenciák és inkommenzurabilitások fölfedése, filozófiai problémáink, kérdéseink és megoldásaink történeti motívumainak vagy esetleges eredeteinek felszínre hozása.” Úgy gondolom, ez a megfogalmazás több szempontból is túlságosan erős: „rejtett strukturális sajátosságok fölfedéséről” beszél, miközben Rorty minden lehetséges helyen³² tagadja a „rejtett”, „strukturálisként” adott sajátosságok „fölfedezésének” lehetőségét.

³⁰ Heidegger, *Kundera és Dickens*, ford. Barabás András, Holmi, 1993, 2, 238–252, illetve Heidegger, *Kundera, Dickens*, in: Rorty, Richard, Heideggerről és másokról, Pécs: Jelenkor, 1997, 89–108.

³¹ Boros János, *A neopragmatizmus és a tudomány*. Richard Rorty tudományelmélete, Magyar Tudomány, 1997, 5, 584–600.

³² Például a pécsi egyetemen 1995. május 9-én tartott előadásának címébe emelt ellentéppárral: *Relativizmus: megtalálni és létrehozni*, in: Rorty, Richard, Megismerés helyett remény, ford. Boros János, Pécs: Jelenkor, 1998, 89–110.

Ha egyáltalán, akkor ezen meggyökeresedett tévhitek megingatását szolgáló terápiának szánja saját pragmatikus filozófiáját.

A textualizmus talaján állva a tudomány sem más, mint végtelen szövegeneráció – tehát egy új tudományos szöveg létrehozásának semmilyen különleges feltétele („valóságigénye”) nincs. Rorty szerint³³ a filozófiában (bölcészletben) való jártasság nem más, mint a filozófia (bölcészlet) történetében való jártasság, az pedig nem más, mint az idők során keletkezett filozófiai (bölcészeti) szövegekben való jártasság. Jártasság alatt nem valamilyen homályos „hozzáértést”, „érzékenységet” stb. ért, hanem egész egyszerűen a megszerzett ismeretek új összefüggések létrehozása érdekében való manipulációjának, mozgósításának képességét. Egyszóval: *irodalmi jártasságot*.

Ebben az értelemben tehát minden bölcészlet, minden tudomány és minden filozófia *irodalom*.³⁴ A homogén szöveguniverzumban pedig a tudomány haladása sem több pusztán nyelvi eseménynél, melynek két alapvető fajtája, ha korábban már ismert kijelentésekhez új attitűddel közelítünk, vagy ha új, igazságértékre számot tartó kijelentésekkel állunk elő.³⁵

Lakatos

A matematika mint első tudomány

Az európai filozófiai hagyomány hosszú ideig élt a matematika bűvöletében. S itt nem is elsősorban a logikai pozitivizmus vagy az analitikus filozófia esetében természetes kapcsolódási pontokról van szó, hanem arról az irigységgel vegyes csodálatról, mellyel a legkülönbözőbb gondolkodók tekintettek a „szent” tudományra, melyben olyan szépen és tisztán választható el egymástól igaz és hamis, ahol a tételek bizonyíthatóak, s a tudás folyamatos gyarapodása, a tudomány lineáris fejlődése kétséget kizáróan nyilvánvaló.³⁶ Célkitűzéseik megfogalmazásakor a

³³ *A filozófia mint tudomány, mint metafora és mint politika*, in: Rorty, Richard, Heideggerről és másokról, Pécs: Jelenkor, 1997, 19–40.

³⁴ De nem Irodalom, amely pozíciót Rorty de Mannek tulajdonítja: *De Man és az amerikai kulturális baloldal*, in: Rorty, Richard, Heideggerről és másokról, Pécs: Jelenkor, 1997, 165–177.

³⁵ *Inquiry as recontextualization: An anti-dualist account of interpretation*, in: Rorty, Richard, Objectivity, relativism, and truth. Philosophical papers vol. 1, Cambridge, MA: Cambridge University Press, 1991, 93–112.

³⁶ „Különösen megtetszett a matematika, mert okoskodása annyira bizonyos s nyilvánvaló; de igazi hasznát még nem láttam át; azt gondoltam, hogy csak a mechanikában veszik hasznát, s csodálkoztam, hogy aminek az alapja oly

matematikát választották összehasonlítási alapul, mondván, hogy a filozófia akkor érheti el az „igazi” tudomány szintjét (s ami korántsem mellékes: a közvélemény elismerését...), ha az előbbiéhez hasonló eredményeket tud majd felmutatni, ha tételei és levezetései képesek lesznek elérni a *bizonyosságnak* ott megszokott fokát. Nem véletlen persze, hogy ez a visszatérő hivatkozás az újkortól válik jellemzővé, hiszen erre az időre tehető a mai értelemben vett természettudományok kialakulása és villámgyors térnyerése, amely folyamat során sikerük elsődleges záloga matematikai formalizálásuk volt. A matematika mint első tudomány mítosza így aztán a huszadik század elejéig fennmaradt, s csak a klasszikus természettudományok ismeretelméleti válságával rendült meg.

Az objektivitás igénye mint a tudományosság legfőbb ismérve ezzel együtt azóta is kísért a bölcsészet területén.³⁷ (A matematikáról, illetve bővebben a természettudományokról a hétköznapi életben továbbra is élénken élnek ezek a sztereotípiák. Nem utolsó sorban azért, mert iskolai oktatásuk is az időtlen racionalitás jegyében történik, ahol Arisztotelésznek az emberi testnedvekről vagy a bolygók mozgásáról vallott nézetei legfeljebb érdekességként kerülnek szóba, amin mosolyogni illik a „persze, persze, de mi már szerencsére jól tudjuk, hogy...” fensőbbes mosolyával. Az olyan tudományfilozófusok, mint Lakatos, nem győzik kárhozatni ezt a gyakorlatot.) Gyakran maguk a bölcsészettel foglalkozók is valamiféle kisebbségi érzéstől szenvednek, hogy aminek az életüket szentelték, valójában komolytalan dolog.³⁸

szilárd s erős, arra nem építettek valami magasabbat.” (Descartes, René, *Értekezés a módszerről*, ford. Alexander Bernát, Budapest: Kossuth–Tekintet, 1991, 25.); „A matematika és a természettudományok csodálatos teóriáinak objektív igazságaiban, illetve objektíve megalapozott valószínűségében értelmes ember nem kételkedik. Az egész vonatkozásában itt nincs helye privát ’véleményeknek’, ’nézeteknek’, ’álláspontoknak’. Amennyiben a részleteket illetően mégis találkozunk ilyennel is, annyiban a tudomány még nem befejezett, nem kész, hanem csak születőben levő tudomány, s általánosan így is ítélik meg.” (Husserl, Edmund, *A filozófia mint szigorú tudomány*, ford. Baránszky Jób László, Fehér M. István, Budapest: Kossuth, 1993, 25–26.; „Soha sem veti ki a nem-tudományosság külső területére azt, ami ő maga volt egy adott pillanatban (a maga területével, módszereivel, az általa definiált tárgyakkal, az általa használt nyelvvel együtt); hanem örökösen újradefiniálja (akár mint a tudomány idejétmúlt vagy ideiglenesen meddségre kárhozatott régióját) az általa képzett formális épületben; ez a múlt egy elvontabb, erőteljesebb vagy magasabb szintű elmélet különleges esetének, naiv modelljének, részleges és csak elégtelenül általánosított vázlatának bizonyul [...] Minden egyes történeti fordulatnak megvan a maga formális szintje és helye. Olyan *visszacsatoló elemzés* ez, amelyet csak egy már kész és a formalizálás küszöbén átlépett tudományon belül lehet elvégezni.” (Foucault, Michel, *A tudás archeológiája*, ford. Perczel István, Budapest: Atlantisz, 2001, 242–243.)

³⁷ „Ez mintha létrehozna valami megoszlast az irodalomtudományon belül is: a kritika és az értelmezés szüntelenül kénytelen ismeretekre, irodalomtörténeti tényekre, objektív és elsajátítható módszerekre hivatkozni, hogy státusát erősítse az úgynevezett tényekkel dolgozó irodalomtörténettel szemben.” (Kálmán C. György, *Szakma és szakmaellenesség az irodalomtudományban*, in: K. C. Gy., *Te rongyos (elm)élet!*, Budapest: Balassi, 1998, 173.)

³⁸ Érdekes, hogy a kívülről imádott, egységesnek látszó matematikán belül ugyanígy léteznek ezek a hierarchikus féltékenységek: „Sok gyakorló matematikus töpreng, hogy mire valók a bizonyítások, ha nem bizonyítanak. Egyrészt tapasztalatból tudják, hogy a bizonyítások nem csálhatatlanok, másrészt dogmatikus neveltetésük beléjük véste, hogy

Ezen közben a matematika és a természettudományok elméletével, filozófiájával foglalkozó szerzők között lassan ötven éves múltira tekintenek vissza azok a felismerések, melyek szerint ezen diszciplínák legalább annyira történeti jellegűek, s a hön óhajtott igazság fogalma közelebből nézve az ő esetükben legalább annyira problematikus, ha nem problematikusabb.

A tudományfilozófia

A fenti fordulat a tudományfilozófia, a logikai pozitivizmusból az 1930-as években kinövő vadonatúj filozófiai részdiszciplína keretei között ment végbe. Ennek legfontosabb momentuma az elsősorban Kuhn nevéhez fűződő megrengetése annak a tévhitnek, miszerint a természettudományok *kumulatív* lennének (azaz az egymást követő korok tudósainak munkája egyszerűen leírható volna az ismeretek lineárisan növekvő felhalmozásával).

A tudományfilozófusok hagyományosan a természettudományokkal való számvetést tekintették az igazi kihívásnak; érveléseik középpontjában, az általánosításaik mellé rendelt példákban ezekre a diszciplínákra hivatkoznak. Mintha azt sugallnák: az ún. bölcsészettudományok mindig csak ácsingóztak a *tudomány* rangjára, ezért attól megfosztani sem lehet őket. Ami azzal a következménnyel is járt, hogy a bölcsészettudományok képviselői pedig (miközben a huszadik század második felében soha nem látott módon megnövekedett a filozófiai rendszerek felszívása) gyakorlatilag nem vesznek tudomást ezek radikális tételeiről (Kuhn paradigmaváltásai és Feyerabend „anything goes”-a átment a közbeszédbe, ennél többről azonban nem beszélhetünk). Márpedig a Lakatos által mutatott kép megint, de egészen más értelemben, mint ahogy azt korábban gondolták, a bölcsészettudományok tanítómesterévé teheti a matematikát (és a belőle kifejtett tudományfilozófiát).

Lakatos matematikafilozófiai szempontból is élesen szemben áll a matematikusok körében általánosan elterjedt „látens” platonizmussal, amely szerint a matematikai fogalmak, tételek, bizonyítások valamiképpen örökkévalóan léteznek, s a mi feladatunk csak ezeknek a mindig ottlévő dolgoknak a felfedezése. (Az ennek ellentétéként elgondolt intuicionista álláspont, mely szerint a matematikus feltalálja, teremti az összefüggéseket, alapjaiban rengetné meg a

az *igazi* bizonyításoknak csalhatatlanoknak kell lenniük. Az *alkalmazott matematikával* foglalkozó matematikusok – szegénylős, de szilárd meggyőződéssel – feloldják ezt a dilemmát: szerintük a *tiszta matematika* bizonyításai ’teljesekek’, és ezért *valóban* bizonyítanak. A *tiszta matematikával* foglalkozó matematikusok azonban ezt jobban tudják, ők csak a *logikusok* ’teljes bizonyításai’ iránt éreznek ilyen tiszteletet.” (*Bizonyítások és cáfolatok*, 53.)

diszciplína képviselői többségének világképét.) Pedig ha valami, hát a matematika nomenklatúrája csábíthat csak igazán a platonizmusra: a matematikai fogalmak időtlenségéhez képest valóban minden más menthetetlenül inkább az időnek kiszolgáltatottnak tűnik. Lakatos azt mutatja meg, hogy bizony az olyannyira tisztelt matematika fogalmaival sincs ez másképp.

A tudomány működése

A tudományfilozófiát a huszadik század ismeretelméleteként is szokták emlegetni, ebben a tekintetben számos képviselője elképzelései szerint egy „első filozófia” szerepére is tört. A lehetséges tudományfilozófiai megközelítések, irányzatok Lakatos-féle felosztása, melyet számos írásában kisebb-nagyobb eltérésekkel fejt ki: a) elitista (Polányi és Kuhn), b) anarchista (Feyerabend), c) racionális rekonstrukció (Popper és saját maga).

Lakatos interpretációjában Polányi szerint a tudományos tevékenység nem más, mint egy mestertől való öntudatlan tanulás, utánzás. Ez azonban maximális tekintélyelvűsége miatt alkalmatlan a tudomány „fejlődésének” magyarázatára, vagyis kizárólag a kuhni értelemben vett *normáltudományos* időszakokra tekinthető érvényesnek. A *tudományos forradalmakat* Polányi rendszerében szükségképpen a „mester nélküliség” (tehát amikor az új nemzedék tudatosan másképp, az elődökkel szembe fordulva nyúl valamihez) negatív, lázadó magatartásának kell betudnunk. A tudomány megújulása tehát maximálisan tudománytalan úton történik. Hasonló állásponttal „vádolható” Kuhn is, aki a *fejlődés logikájával szemben a pszichológiai motívumok* szerepét hangsúlyozta.³⁹

Ez az, amibe Lakatos nem akar beletörödni (s lényegében ugyanezen a ponton száll vitába a másik véglet, az anarchista álláspont védelmezőivel is): szerinte a tudományos tevékenységre természetesen hatással vannak a különféle pszichológiai-szociológiai tényezők, amelyektől egyetlen diszciplína sem függetlenítheti magát – ezeket a „külső” hatásokat azonban el lehet és el kell különítenünk a tudomány „belső” logikájaként leírható, racionálisan levezethető magyarázatoktól.

³⁹ Vö. Kuhn, Thomas, *Logic of Discovery or Psychology of Research*, in: *Criticism and the Growth of Knowledge*, szerk. Lakatos, Imre és Musgrave, Alan, Cambridge: Cambridge University Press, 1970, 1–23.; illetve in: Kuhn, Thomas S., *The Essential Tension. Selected Studies in Scientific Tradition and Change*, Chicago–London: University of Chicago Press, 1977, 266–292.

A harmadik megközelítés, a racionális rekonstrukció híveinek szemében ugyanakkor Lakatos az eretnek. A pozitívizmus tudománymodelljeit követően Karl Popper volt az, aki az illúziókkal való radikális leszámoló szerepében tűnt fel, amikor *A tudományos kutatás logikája* című művében megfogalmazta a *falszifikacionizmus* tételét. E szerint a tudományos megismerés nem úgy működik, hogy közvetlenül belátható igazságú állításokra épülnek az egyre bonyolultabb elméletek. Ellenkezőleg: mindig csak teljes elméleteket tudunk felállítani, s ezeket a *feltételezéseket* kell a tapasztalat próbája alá vetnünk. Ha a kettő ellentmondásba kerül egymással, akkor az elméletet sikerült *falszifikálnunk*, s így el is vethetjük, hogy újabb elmélet után nézzünk. Lakatos kritikája szerint ez a modell egyrészt nem felel meg a tudomány valóságos működésének, másrészt nem is lenne jó, ha megfelelné, hiszen ebben az esetben egy-egy elméletet rögtön a létrehozása után el kellene dobnunk, hiszen kezdeti állapotában mindig található olyan állítás, amely cáfolni képes.

Lakatos víziója a tudomány organikus (ha tetszik, dialektikus) fejlődéséről szól: a kritikák, cáfolati kísérletek, ellenpéldák arra sarkallják az elmélet híveit, hogy pontosítsák kiinduló megfogalmazásaikat, így ideális esetben egy folyamatosan gazdagodó, egyre részletesebb és kiterjedtebb magyarázatra képes rendszer áll előtünk.

A racionális rekonstrukció

Lakatos szerint a tudomány előrehaladását nem egy lineárisan növekvő tudáshalmazként kell elképzelnünk, de nem is normáltudományos, illetve forradalmi időszakok váltakozásaként. (A Kuhn-féle paradigmaváltásokkal szembeni már-már közhelyes ellenvetés arra irányul, hogy a szakadások feltételezése a tudomány fejlődésének történetében a valóság eltorzítása. Sokkal inkább úgy tűnik, hogy az új „paradigma” fokozatosan szerez magának híveket, visszaigazolásokat.) Lakatos szerint a tudományt a lassú, fokozatos változás jellemzi, melynek aktuális „iránya” bizonyos határok között nagy változatosságot mutat.

A logikai pozitivisták, illetve Popper által elképzelt időtlen racionalitást ő is elveti, ám fenntartja a lehetőségét annak, hogy a tudománytörténet egyes eseményeit racionális folyamatok

elemeiként értelmezze. Nem ragaszkodik a racionalitás univerzalitásához sem: mindössze annyit állít, hogy a ‘tények’-hez mindig rendelhető valamilyen racionális narratíva.⁴⁰

A *Bizonyítások és cáfolatok* tökéletesen megvalósítja azt, amit Rorty kér: olyan „kis elbeszélés”, amely „teória helyett regény”. Szereplői egy elképzelt osztályterem falai között az Euler-tételként ismert, első pillantásra egyszerűnek látszó matematikai összefüggés igazolhatóságát vitatják meg. A dialógus résztvevői (a Tanár mellett a diákok Alfától Ómegáig) sajátos gondolkodói attitűddel rendelkező absztrakt figurák, az általuk képviselt nézeteket azonban a lábjegyzetekben Lakatos rendre megfelelteti a matematikatörténet valós szereplőitől származó dokumentált megnyilatkozásokkal. Fikcionális főszöveg („irodalom”) és reális jegyzetapparátus („tudománytörténet”) feszültsége egyedülálló – számomra *A varázshegy* vagy *A tulajdonságok nélküli ember* eszmetörténeti rekonstrukcióihoz mérhető – intellektuális regénnyé avatják a művet.⁴¹

Lakatos könyve több fronton indít támadást:

- (1) világossá teszi a matematikai tételek igazságának viszonylagosságát,
- (2) bemutatja a matematika változásának, „fejlődésének” törvényszerűségeit,
- (3) meggyőzően alkalmazza saját kutatási módszertanát: a popperi harmadik világban rekonstruált tudománytörténetet megfeleltethetőnek mutatja a történeti „valósággal”.

A mű legfőbb üzenete az, hogy még a matematikai igazságok is történetiek, azaz nem a racionális ész dedukciója révén egyszer és mindenkorra meghatározottak, hanem egy rendkívül összetett folyamat eredményeként állnak elő (s ebből következően soha nem tekinthetőek véglegesnek sem). Lakatos víziójában egy adott *problémára* adott kiinduló *sejtés* a *bizonyítás*

⁴⁰ *A tudomány története és annak racionális rekonstrukciói*, in: Lakatos Imre tudományfilozófiai írásai, ford. Benedek András és Forrai Gábor, Budapest: Atlantisz, 1997. Lakatos történetíróként is antipozitivistá. (Vö. Larvor, Brendan, *Lakatos: An Introduction*, London–New York: Routledge, 1998, 22.) A pozitivistá felfogás szerint a történeti magyarázat nem más, mint az elszigetelt egyedi esetek (történeti események) besorolása valamilyen általános törvény hatálya alá. Lakatos szerint nincsenek törvények, csak *minták*, amelyek természetesen minden olyan magyarázóerőt nélkülöznek, mint amit a pozitivisták szeretnének elérni. Ennek kapcsán érdemes lesz összevetni a Lakatos által mondottakat a történeti narratívákra vonatkozó más elméletekkel (Odo Marquard, Arthur C. Danto, Hayden White stb.)

⁴¹ A Lakatostól sok mindent erősen eltérően látó Ian Hacking szavai szerint: „Igazi mestermunka [work of art] – én éppoly nagyra tartom, mint Hume, Berkeley vagy Platón dialógusait.” (Hacking, Ian, *Mittleuropa am Aldwych*, London Review of Books, 22, 2 (2000. január 20.)) Érdekes a monográfus értékelése is: „A tudományos kutatási programok metodológiája sokakat lenyűgözött, ugyanakkor kevés követőre talált. A *Bizonyítások és cáfolatok* sorsa még ennél is paradoxabb: széles körben emlegetik, de komoly tudományos figyelemre alig méltatták. Ennek az lehet az oka, hogy szemben a tudományos kutatási programok metodológiájával vagy Kuhn tudományos forradalmaival a *Bizonyítások és cáfolatok* nem kínál egy olyan egyszerű logikai sémát a filozófusok számára, amit többé-kevésbé mechanikusan alkalmazhatnának bármely meghatározott diszciplína történetére. A *Bizonyítások és cáfolatok*,

révén válik *tétté*. Ezzel azonban „tudományos karrierje” nem véget ér, hanem éppen csak elkezdődik: a sejtés és bizonyítása egyaránt *cáfolati* kísérleteknek van kitéve. Az ezek során felmerülő *ellenpéldák* sorsa többféle lehet: vagy *torzszülötteknek* minősítik őket (így a tétel értintetlen marad), vagy *lokális ellenpéldákként* a *fogalmak* tartalmának, illetve magának a tételnek a módosítását idézhetik elő, vagy *globális ellenpéldákként* annak végleges elvetését eredményezhetik. A matematikai kutatás tehát egy olyan bonyolult rendszerként áll előttünk, amely bármely pillanatban bármely pontján megváltoztatható annak érdekében, hogy az újabb és újabb kihívásoknak megfeleljen.

Amiben a Lakatos-dialógus látványosan különbözik a platónitól, az a vezető szerepének felfogása.⁴² A Tanár itt egyáltalán nem lép fel olyan mindenható mindentudóként, mint a platóni dialógusok Szókratésze (kevés kivételtől eltekintve). Szókratész „iróniája” abban áll, hogy nemtudást tett, majd egy bizonyos ponton szinte észrevétlenül átveszi az irányítást, s onnantól kezdve semmilyen más vélekedést nem tűr meg a beszélgetés porondján. Lakatos tantermének légköre sokkal demokratikusabb: senki sincs az igazság birtokában; nem egy már meglévő, felfedezésre váró igazságra kell rávezetni a tanulókat, hanem az igazság közös kifejlesztése folyik.⁴³

Lakatos ezen könyvének igazi jelentősége azonban nem az Euler-tétel történetének kimerítő feldolgozásában, még csak nem is a tudománytörténeti rekonstrukció egy általános(ítható) modelljének felállításában rejlik, hanem abban, amit a mű alcíme is sejtetni enged: a tudományos kutatás egy a gyakorlatban alkalmazható kutatási módszertanának felmutatásában.

A tudományos kutatási programok metodológiája

A matematikatörténet konkrét fejezeteire alkalmazott racionális rekonstrukciós eljárás adott ötletet Lakatosnak ahhoz, hogy a modellt a jövőre irányuló tudományos stratégiává fejlessze.

valószínűleg, túlságosan komplex és többértelmű ahhoz, hogy első legyen egy műfajban.” (Larvor, Brendan, *Lakatos: An Introduction*, London–New York: Routledge, 1998, 95.)

⁴² Vö. Larvor, Brendan, *Lakatos: An Introduction*, London–New York: Routledge, 1998, 23.

⁴³ A racionalitásnak ez a személytelen működtetése indít egyes értelmezőket arra, hogy Lakatos hegeli gyökereit hangsúlyozzák (vö. Kadvány), amennyiben úgy értelmezik a dolgot, mintha a háttérből a hegeli Világsszellem mintájára irányítaná az eseményeket „a matematika Szelleme” vagy valami hasonló. Ian Hacking szerint Lakatos maga is úgy tekintett saját tudományfilozófiai programjára, mint egy hegeli hármasság utolsó tagjára, ahol „a tézis/antitézis/szintézishez a Popper/Kuhn/Lakatos nevek társíthatók, ami úgy is elemezhető, mint

A Lakatos által javasolt modell, a tudományos kutatási program rendelkezik valamiféle *belső maggal*, mely érinthetetlen (*negatív heurisztika*), amelynek sérülése maga után vonja a program bukását is. Ez egészül ki a köréje segédtetelekből vont *védőhálóval*, illetve a problémamegoldás elfogadott mechanizmusával (*pozitív heurisztika*).⁴⁴ A bármely pontján kritika alá vonható kutatási program értékét az dönti el, hogy a felmerülő anomáliák hány százalékát képes a rendszer bizonyos elemeit módosítva pozitív evidenciává változtatni. Ennek megfelelően beszélhetünk *progresszív* és *degenerálódó* kutatási programokról.

Röviden és igen erősen leegyszerűsítve a dolgot: Lakatos metodológiája azzal kecsegtet, hogy segítséget ad a „hogyan tegyem tudományos munkámat hatékonyra?” kis pragmatikus kérdésének megválaszolásához.

Heurisztika

Ha bármely tudományos metodológia nem más, mint a jelen projekciója a jövőbe, akkor ennek tökéletes működése súlyos paradoxonhoz vezet: a minden részletében kiszámított jövő nélkülözi a váratlanságot, azaz az újdonság létrejöttét – ami nemcsak a tapasztalatnak nem felel meg, de elméleti síkon sem tűnik kívánatos következménynek.

Lakatos Pólya Györgytől⁴⁵ kölcsönzi a *heurisztika* kifejezést, amely beszédes ellentétet képez azzal, ahogyan Popper a tudományos felfedezés *logikájáról* beszél (jóllehet a *Bizonyítások és cáfolatok* az álláspontok különbségének hangsúlyozása kedvéért, még „popperianus” címmel és alcímmel íródott). Mindkettőjüket a heuréka-pillanat nyugözi le, de ezt nem akarják teljes mértékben átadni a misztikus irracionálisnak (mint Polányi Mihály a személyes tudással), hanem racionális mozgatórugóit, előfeltételeit keresik. A heurisztika azonban semmi esetre sem normatív lépések sorozata, sokkal inkább egyfajta eszköztár, fogások készlete, amelyekből az adott pillanatban tetszés szerint alkalmazható bármelyik. Arra az elgondolásra épít, hogy az ember biológiai létezőként birtokolt alkalmazkodóképessége, illetve újdonság iránti vágya a

racionalitás/irracionális/történeti racionalitás [historicized rationality].” (Hacking, Ian, *Mitteleuropa am Aldwych*, London Review of Books, 22, 2 (2000. január 20.)

⁴⁴ *A kritika és a tudományos kutatási programok metodológiája*, in: Lakatos Imre, *Tudományfilozófiai írásai*, Budapest: Atlantisz, 1997, 19–63.

⁴⁵ Pólya György, *A gondolkodás iskolája. A matematika új módszerei új megvilágításban*, Budapest: Typotex, 1994. A börtönből kiszabadulva Lakatos a Matematikai Intézetben kapott állást, ahol 1953 és 1956 között Pólya könyvét fordította.

tudományos nyelvjátékokban akkor használható ki igazán hatékonyan, ha valamiféle racionális irányítás (például a Lakatos-féle tudományos kutatási programok metodológiájának) „gyámsága alá” helyezzük, így terelve a kívánt irányokba a spontán kreativitást.

Ebből természetesen az is következik, hogy a tudományos kutatási programok metodológiájának nem kell és nem is szabad a tökéletes, minden részletre kiterjedő modell szerepére törnie. Pusztán arra érdemes törekednie, hogy legyen működtethető *leíró nyelvként*, ha a tudománytörténetre (passzív felhasználás – racionális rekonstrukció), illetve legyen felhasználható *módszertani eszközként*, ha az előttünk álló megoldandó problémákra (aktív felhasználás – heurisztika) szeretnénk alkalmazni.

Összeolvasás

Összemérhetőség és fordíthatóság – az összeolvasás lehetőségei

A tudományfilozófia legújabb történetében nagy karriert futott be az *inkommenzurabilitás* (összemérhetetlenség) Kuhn által bevezetett fogalma. Ennek lényege, hogy a különböző rendszerek között nincs mód igazságot tennünk; nem rendelkezünk olyan külső nézőponttal, ahonnan megítélhető volna az egymásnak ellentmondó nézetek igazságtartalma.

Rorty ennek a tételnek a gyengébb változatát preferálja (ellentétben mondjuk Feyerabenddel): „Az inkommenzurabilitás magában foglalja az irreducibilitást, az inkompatibilitást azonban nem, vagyis a különböző szótárak egyetlen ’alapszintű’ atomi tudományra való ’visszavezetésének’ kudarca nem kérdőjelezi meg az ő kognitív státuszukat, illetve a tárgyuk metafizikai státuszát. (Ez éppen annyira érvényes a költemények esztétikai értékére, mint az emberek vélekedéseire, az erényekre éppen annyira, mint a szándékokra.)”⁴⁶

Az átjárhatóság problémájával egyik szerző sem foglalkozik részletesebben. Ugyanakkor Rorty egész filozófusi tevékenysége lényegében a szótárak közti közvetítésből, illetve egymással való szembesítésükből áll, vagyis a gyakorlat szintjén nyilvánvalóan nem ítéli lehetetlennek ezt a vállalkozást. Wittgenstein egyfelől a nyelvjátékok zártságát, a beleszületést feltételező tradícióként való működését hangsúlyozza, másfelől viszont hosszan foglalkozott az új

⁴⁶ *Philosophy and the Mirror of Nature*, 388.

nyelvjátékok (pl. a matematika) elsajátításával. Lakatos tudományos kutatási programjai olyan keretrendszerként működnek, amelyek adott határok között jelentősen tágíthatóak vagy szűkíthetőek, arról azonban nem beszél, hogy el lehet-e hagyni, s ha igen, milyen feltételekkel egy ilyen programot egy teljesen másik kedvéért.

Úgy gondolom, a *családi hasonlóságok* elmélete lehetővé teszi az összemérhetőséget, illetve fordíthatóságot – szemantikai szempontból tökéletlenül, pragmatikai szempontból mégis sikeresen (a lényeg, hogy általa kezelni tudjuk [cope with] a valóságot).

Pozitivizmus vagy pragmatizmus

A számos megoldandó egyeztetési probléma közül alighanem a legalapvetőbb az a látszólagos ellentmondás, hogy míg a wittgensteini és rortyánus pragmatikusnak vizsgálódásai kiindulópontjaként mindig a működő életvilág gyakorlatára kell támaszkodnia, addig a posztpopperiánus tudományfilozófusnak az ideálisan létező harmadik világban kellene dolgoznia.⁴⁷

Az itt követendő Lakatos-olvasat elkülönítéséhez az éppen általa bevezetett indexálási módszert fogom használni: ahogy ő különbséget tett Popper₀, Popper₁ és Popper₂ között,⁴⁸ úgy fogok én is *Lakatos₁-ről* és *Lakatos₂-ről* beszélni.⁴⁹ *Lakatos₁* rekonstrukciói a popperi harmadik világba vezetnek (1. fizikai valóság, 2. tudat (meggyőződések) világa, 3. objektív szellem platóni világa), míg *Lakatos₂* esetében egyszerű textuális konstrukciók (rekontextualizációk) csupán. Ami azt is jelenti, hogy *Lakatos₂* a Popper-tanítvány Lakatos feltételezhető szándéka ellenére megátalkodott historicista: a *Bizonyítások és cáfolatok* lábjegyzetei ebben az olvasatban ennek beszédes jelét adják.

⁴⁷ Feyerabend sommás ítélete szerint: Lakatos egy filozófiai fattyú, aki egy popperiánus apától és egy hegelianus anyától született. Idézi Motterlini, Matteo, *Reconstructing Lakatos: a reassessment of Lakatos' epistemological project in the light of the Lakatos Archive*, *Studies in History and Philosophy of Science*, 33 (2002), 487–509; 488.

⁴⁸ „Popper₀ a popperi tudományfilozófia vulgarizált változatának szerzője, az a fantom, akit Ayer, Medawar, Nagel és mások alkottak.” (*A kritika és a tudományos kutatási programok metodológiája*, in: Lakatos Imre, *Tudományfilozófiai írásai*, Budapest: Atlantisz, 1997, 19–63., 22., 3. lábjegyzet) „Popper gyakran hangsúlyozza az empirikus alap kétségbevonhatóságát; még azt is elmondja, hogy a kifejezés bevezetésével pusztán az volt a célja, hogy 'ironikus nyomatékot adjon' meggyőzésének, hogy az empirikus alap nem olyan szilárd, mint Popper₀ gondolná.” (Uo., 31.)

⁴⁹ Ezzel valószínűleg úgy járnék Lakatossal, ahogy ő járt Popperrel: élete végéig becsülettel hivatkozott rá, mint elmélete kiindulópontjára; a mester azonban pontosan látta a lényegi különbséget, s elutasította.

Lakatos így „az utolsó racionalista” szerepében tűnik föl, aki már nem hisz a valóság racionális működésében, ugyanakkor ennek kimondását nem tartja különösebben termékeny tudományos álláspontnak. Hasonló ez a pozíció Rortyéhoz, aki a világ esetlegességének belátását összeegyeztethetőnek találja a társadalmi szolidaritás etikájával. Mindketten azt sugallják: a világ működését leíró törvényeket mi alkotjuk, ennek azonban nem könnyelműsége kell csábítania, épp ellenkezőleg – ez az, ami igazi intellektuális felelősséggel jár.

Bölcsészet és/vagy tudomány

A bölcsészet a tudomány évszázadában gyakorlatilag elveszítette a korábban évszázadokon át birtokolt presztízsét. Ez az angolban még az elnevezések szintjén is megjelenő különbségtétel „igazi” vagy „kemény” tudomány (*science*) és az amazokra csak homályosan emlékeztető „nem komoly” vagy „puha” tudományok (*scholarship*) között korunk legalapvetőbb ellenőrizetlen előfeltevései közé tartozik.⁵⁰ Ez jelenik meg abban is, amikor Kuhn szerint különbséget lehet tenni azon területek között, amelyek még éretlenek a tudományos rangra, s amelyek már érettek. Az előbbieket leírásának elemei (rengeteg rivális iskola, minden egyénnek egyedileg kell érvelnie, az alapok megteremtésével kell kezdenie stb.) gyakorlatilag pontos képét adják a hagyományos bölcsészeti diszciplínáknak, mint például az irodalomtudomány, a filozófia, a szociológia. A paradigma fogalma Kuhn szerint csak az érett területeken alkalmazható.⁵¹ (Ugyanakkor a paradigma más Kuhn által felsorolt ismertetőjegyei – attraktív, képes kutatóknak feladatokat adni – minden további nélkül érvényesnek tekinthetők a bölcsészet területére: csak az utóbbi fél évszázadban napirenden volt például a magyar irodalomtörténet marxista, strukturalista és hermeneuta újraírása.)

A filozófia és a természet tükre befejezéseként Rorty az általa javasolt szemléletbeli váltást az *episztemológiáról a hermeneutikára* való áttérésként fogalmazza meg,⁵² amivel végső soron a

⁵⁰ Az „érett” természettudományok képviselői gyakran kifejezésre is juttatják felsőbbrendűségi érzetüket. Ld. például az utóbbi évek legnagyobb port felvert ügyét, az ún. Sokal-botrányt: Sokal, Alan, Bricmont, Jean, *Intellektuális imposztorok*, ford. Kutrovácz Gergely, Budapest: Typotex, 2000.

⁵¹ Vagyis az irodalomtudományt és társait voltaképpen maga Kuhn is kizárta saját elméletének fennhatósága alól; ehhez képest érdekes az, hogy milyen karriert futott be a *paradigma* kifejezés éppen ezekben a diskurzusokban. A fogalom Kuhn utáni tudományfilozófiai pályájára nézve ld. Kampis György, *A tudás folytonossága a paradigmák rendszerében*, Világosság, 2000, november–december, 32–42.

⁵² Utóbbi kifejezést hangsúlyozottan „korlátozott és megtisztított értelemben” használja, bár úgy érzi, hogy ez „kapcsolatba hozható a kifejezés olyan szerzők általi használatával, mint Gadamer, Apel és Habermas.” (*Philosophy*

tudományos diskurzus (a szellemtörténet által tematizált) hagyományos megosztását vonja kritika alá. A természettudományok–embertudományok, „kemény” tudomány–„puha” tudomány, tények–értékek felosztás helyett – ahol az előbbiek a *felfedezés* (finding), az utóbbiak az *alkotás* (making)⁵³ kitüntetett területei – a diskurzusok *normál* [normal] és *rendellenes* [abnormal] állapotáról beszél. Ezzel a Kuhn által bevezetett ellentétpárt (normáltudomány–tudományos forradalom) kívánja általánosítani, s megfeleltetni előbbit az *episztemológiai*, utóbbit a *hermeneutikai* megközelítésnek. „Episztemológiaiak leszünk ott, ahol tökéletesen jól értjük, hogy mi történik, de szeretnénk ezt törvénybe foglalni annak érdekében, hogy kiterjesszük, megerősítsük, megtanítsuk vagy ’megalapozzuk’. Hermeneutikaiaknak kell lennünk ott, ahol nem értjük, hogy mi történik, de elég őszinték vagyunk hozzá, hogy ezt elismerjük, semmint hogy *nagyhangúan* próbáljuk tagadni [being *blatantly* ’Whiggish’ about it]. Ez azt jelenti, hogy csak ott nyílik lehetőségünk az episztemológiai összevetésre [commensuration], ahol már rendelkezünk a kutatás (vagy általánosabban: a diskurzus) közmegegyezéssel gyakorlatával – az ’akadémikus’ művészetben, a ’skolasztikus’ filozófiában vagy a ’parlamentáris’ politikában éppoly magától értetődően, mint a normáltudományban.”⁵⁴ Sőt, a két tudományos magatartásnak voltaképpen ki kell egészítenie egymást: „Semmi sem bír nagyobb értékkel egy egzotikus kultúra hermeneutikai kutatója számára, mint egy az adott kultúrán belül megfogalmazott episztemológia felfedezése. Semmi sem bír nagyobb értékkel annak eldöntése szempontjából, hogy az adott kultúra birtokosai megfogalmaztak-e bármilyen érdekes igazságot (a saját időnk és helyünk normál diskurzusának mértéke – mi más? – szerint), mint annak a hermeneutikai felfedezésnek, hogy miként kell őket úgy lefordítani, hogy ne tűnjenek bolondnak.”⁵⁵ Mindezek fényében tehát nincs értelme a tudományos diskurzusok közti különbségtételnek.⁵⁶

and the Mirror of Nature, 344.) Később (357.) azt állítja, hogy a kifejezés használatát nagyrészt az *Igazság és módszer* határozta meg, ami részletesebb vizsgálatot igényelne.

⁵³ Vö. *Philosophy and the Mirror of Nature*, 344.

⁵⁴ *Philosophy and the Mirror of Nature*, 321.

⁵⁵ *Philosophy and the Mirror of Nature*, 346.

⁵⁶ Más kérdés, hogy máshol mintha fönntartaná ezt a megkülönböztetést: *Is natural science a natural kind?*, in: Rorty, Richard, *Objectivity, relativism, and truth*. Philosophical papers vol. 1, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, 46–62.

A bölcsész (filozófus, tudós stb.) szerepe

A kétféle megközelítéshez Rorty kétféle filozófusi szerepvállalást is rendel: „Az első a jólétesült dilettánsé, a polipragmatikus szókratészi közvetítő a különféle diskurzusok között. Az ő szalonjában, nevezzük így, a hermetikus gondolkodók kibillentődnek [charmed out] önmagukba zárt gyakorlatukból. A diszciplínák és diskurzusok közti véleménykülönbségekből kompromisszumok lesznek, vagy meghaladják őket a beszélgetés során. A második szerep a kulturális irányító [overseer], aki ismeri mindenki közös talaját – a platóni filozófus-királyé, aki tudja, mit tesz valójában mindenki más függetlenül attól, hogy *ők* tudják-e vagy sem, mert ő ismeri a végső kontextust (az ideákat, az elmét, a nyelvet), amelyben teszik. Az első szerep a hermeneutikának felel meg, a második az episztemológiának.”⁵⁷

Rorty filozófusa tehát nem az igazság felkent birtokosa, hanem teljesen hétköznapi ember, aki egyedül azáltal birtokolja kitüntetett pozícióját, hogy a többiekénél több időt töltött filozófiai szövegek olvasásával – egy tapasztalt olvasó. Wittgenstein szerint szintén nem kell sok hozzá, hogy valamely diszciplína szakemberei legyünk: mindössze el kell kezdenünk az adott terület (egyik) érvényben lévő nyelvjátékát játszani. Minél több időt töltünk ezzel a játékkal, annál tapasztaltabbak és ügyesebbek leszünk művelésében. Lakatosnál pedig a Tanár nem tud többet diákjainál, szerepe arra korlátozódik, hogy meglévő előzetes tudása révén segédkezzen a tanítványok önerőből végrehajtott szellemi mérkőzésének levezetésénél.⁵⁸

A tudomány „fejlődése”

Rorty tudományképét bevallottan Kuhn nagyhatású műve határozza meg, s alighanem ez volt az akadály a Lakatoséval való találkozásnak. Kuhnt többek között azért ünnepli, mert lerombolta a fizikának, a „természet tükre” szerepre leginkább alkalmas tudománynak az episztemológiai nimbuszát. Lakatos célpontja a matematika, amely kevésbé tapad a világ

⁵⁷ *Philosophy and the Mirror of Nature*, 317–318.

⁵⁸ „Az új pedagógiának olyan tanárra van szüksége, aki a diákokat nemcsak egymással tudja szóba elegyíteni, hanem a hagyomány hőseivel is, versenybe állítva [emulating] az utóbbiak intellektuális hőstetteit. Ez egybeesik azzal, ahogy Rorty a hermeneutikus beszélgetést támogatja a hagyományos episztemológiával szemben.” Nuyen, A. T., *Lyotard and Rorty on the Role of the Professor*, in: Peter, Michael (ed.), *Education and the Postmodern Condition*, 41–57; 55.

tükrözésének elképzeléséhez, ám a történetiségen kívüli igazságok létezésének még erősebb szimbóluma.

A tudomány „fejlődése” a Rorty által sugallt kép szerint nem más, mint az elhasznált szótárakról való lemondás az újabb, jobban használhatónak tűnők kedvéért. Hasonló látja a tudományos fogalmak szerepét Wittgenstein: „De hát hányféle fajtája van a mondatnak? Mondjuk állítás, kérdés és parancs? – Ilyen fajtából számtalan van: számtalan különböző használati módja van mindannak, amit ’jel’-nek, ’szó’-nak, ’mondat’-nak nevezünk. És ez a sokféleség nem valami szilárd, egyszer s mindenkorra adott; hanem a nyelv új típusai, mondhatni új nyelvjátékok keletkeznek, mások meg elavulnak és elfelejtődnek. (*Megközelítő képet nyújthatnak erről számunkra a matematikai változások.*)”⁵⁹ Máshol pedig így fogalmaz: „(A tudományos definíciók ingadozása: ami ma tapasztalataink alapján A jelenség kísérelésének számít, azt holnap ’A’ definíciójához fogják használni.)”⁶⁰

Ezek tökéletesen összecsengenek Lakatosnak a *Bizonyítások és cáfolatokban* megjelenő tudományképével. S ugyanez a probléma ragadta meg Rorty fantáziáját is: „Csaknem attól a pillanattól fogva, amikor megkezdtem filozófiai tanulmányaimat, lenyűgözött az a mód, ahogy a filozófiai problémák megjelentek, eltűntek vagy megváltoztatták alakjukat az új előfeltevések vagy szótárak hatására.”⁶¹

Amikor a *Bizonyítások és cáfolatok* megmutatja, hogy a szakkifejezések sem képeznek kivételt a jelentések wittgensteini használatelmélete alól, akkor egyszersmind a tudományos fogalmak már Wittgenstein által is tanulmányozásra javasolt változásának, vagyis a Rorty-féle szótárak cseréjének prototipikus leírását adja.

Módszertan

A bölcsészet története tele van nagyszabású kutatási programokkal – dekonstrukció, jelenvalólét egzisztenciáanalízise, fenomenológia mint szigorú tudomány, tiszta ész kritikája, helyesen vezetett értelem általi megismerés stb. –, amelyek közös jellemzője azonban, hogy a deklarációs részt nem követte olyan gyakorlati megvalósítás és alkalmazás, amely a természettudományos elméletekéhez hasonló visszaigazolást adna létezésükre. A deduktív

⁵⁹ *Filozófiai vizsgálódások*, 23.§.

⁶⁰ *Filozófiai vizsgálódások*, 79.§.

rendszerek ígéretei és a megvalósulás szegényessége közt feszülő ellentmondás hívta életre az induktív programokat – nyelvi kijelentések analízise, logikai viszonyokra egyszerűsítés, tapasztalati tények tisztelete –, amelyek pedig rendszerint elakadtak a kiindulópontok bizonyosságának biztosításánál. A bölcsészeti kutatási programoknak ez a gyors kimerülése lehet az oka annak, hogy ezen diszciplínák nagyságrendekkel erőteljesebb „paradigmagyárosoknak” bizonyulnak, mint az ún. természettudományok.

Wittgenstein a *Filozófiai vizsgálódásokhoz* írt előszóiban az építkezéssel szemben a részletek elemzését jelöli meg feladatként; Rorty a nagy metafizikai rendszerek helyett az apró pragmatikus lépéseket ajánlja a figyelmünkbe; Lakatos pedig a töretlen ívű tudománnyal szemben a próbálkozások heurisztikája mellett érvel. Összeolvasásuk eredményeként a bölcsészetet olyan *nyelvjátékként* láthatjuk magunk előtt, amelynek „fejlődése” újabb és újabb *rekontextualizációk* formájában megy végbe, melyeknek részletes elemzése a *tudományos kutatási programok metodológiájára* támaszkodva végezhető el.

Összefoglalva tehát a cél az eddigiekben vázolt filozófiai háttérre támaszkodva a *bölcsészeti kutatási programok metodológiájának* kidolgozása. Metodológia alatt azonban véletlenül sem egy minden körülmények között alkalmazandó *Módszert* kell értenünk, hanem apró, a helyzettől függően alkalmazandó *fogások* gyűjteményét. „A filozófiának nincs *egyetlen* módszere, de igenis vannak módszerek, mondhatni, különböző terápiák.”⁶²

Budapest, 2004. július 14.

Golden Dániel

⁶¹ *Philosophy and the Mirror of Nature*, xiii.

⁶² *Filozófiai vizsgálódások*, 133.§.